

Ζωή Ν. Μάργαρη
Εθνολόγος, Κοινωνική ανθρωπολόγος

Μουσική και χορός. Ψηφίδες πολιτισμού στα Μεσόγεια

ΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον μέσα στη σύνθετη πολιτισμική γεωγραφία της Αττικής. Η μουσικοχορευτική παράδοση, ακρογωνιαίος λίθος κοινοτικού αυτοπροσδιορισμού, αποτελεί έκφραση της συλλογικής ταυτότητας όλων των κατοικούντων εθνοπολιτισμικών πληθυσμιακών ομάδων –ντόπιων και μη– όντας παράλληλα αποτέλεσμα επικοινωνιακών οικονομικοπολιτισμικών δικτύων, τοπικών και υπερτοπικών. Επεξεργαζόμενοι λοιπόν την πολύπλοκη σχέση του μουσικοχορευτικού φαινομένου –σε όλες τις εκδηλώσεις του ιδιωτικού και δημόσιου βίου– με άξονα την ιδεολογία αυτοπροσδιορισμού και ενίσχυσης κάθε τοπικής κοινότητας, μπορούμε να μελετήσουμε την πορεία διαμόρφωσης συλλογικής συνείδησης ιδιαιτερότητας. Ο χορός, το τραγούδι, η φορεσιά, όλα εξυπηρετούν τη σύσταση κάθε ιδιαίτερης κοινοτικής πολιτισμικής συνισταμένης. Υπό το πρίσμα αυτό θα ήταν παράλειψη, για την πληρέστερη και εις βάθος εθνολογική έρευνα των Μεσογείων, η απουσία του τομέα καταγραφής και μελέτης πολιτισμικής ταυτότητας, όπως αυτή εκφράζεται στη μουσική και το χορό.

Η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει την προσέγγιση του μουσικοχορευτικού φαινομένου των «Αρβανίτικων» κοινοτήτων των Μεσογείων στη διαχρονική του πορεία, συνδέοντας τις προφορικές παραδόσεις περιγραφής επιτέλεσης με την εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα.

Η μελέτη του προαναφερθέντος χορευτικού φαινομένου υλοποιήθηκε με ανθρωπολογικούς ορίζοντες, συνθετικά σε συγχρονικό και διαχρονικό επίπεδο με παράλληλη χρήση διαφόρων πηγών και διαφορετικών πληροφοριών. Στην προσπάθεια αποτύπωσης της πληρέστερης δυνατής εικόνας προσεγγίσαμε το χορό σε πολλά επίπεδα, θέτοντας διαφορετικούς άξονες μελέτης κάθε φορά.¹

---

1. Αναλυτικότερα η μεθοδολογία της έρευνας που πραγματοποιήθηκε συμπεριλάμβανε: βιβλιογραφική έρευνα –γενικότερη και ειδικότερη για το χορό σε εκδεδωμένο και ανέκδοτο υλικό–, μελέτη αρχείων εικόνας και ήχου. Παράλληλα με σκοπό τη συγκέντρωση στοι-

Μία πρώτη διαπίστωση, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα όμως, αποτελεί το γεγονός ότι—όπως άλλωστε είχε επισημάνει και ο Αλεξάκης (1996: 154)—οι εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής στα Μεσόγεια ήταν πολύ περιορισμένες.² Η ομαδική-κοινωνική διασκέδαση στα Μεσόγεια ήταν θεσμοθετημένη σε ορισμένες περιόδους του κυκλικού χρόνου με κύρια σημεία τα θρησκευτικά πανηγύρια με τα τοπικά κουρμπάνια, το Πάσχα και την αποκριά. Στις προαναφερθείσες περιστάσεις οι κάτοικοι είχαν την ευκαιρία να χορέψουν «συλλογικά» και “οικογενειακά”, οι δε νέοι έβρισκαν σε αυτές τις κοινωνικές εκδηλώσεις τη δυνατότητα να διασκεδάσουν και να γνωριστούν. Οι συγκεκριμένες χορευτικές εκδηλώσεις λειτουργούσαν στις τοπικές κοινωνίες με διττό τρόπο. Εκτός από τη διασκέδαση που παρείχαν στους μετέχοντες, εξυπηρετούσαν την κοινωνική ανάγκη ευρέσεως συντρόφου.³

Οι περιστάσεις χορευτικής επιτέλεσης, όπως κατεγράφησαν συνολικά, με μικρές αποκλίσεις από χωριό σε χωριό, ήταν συνδεδεμένες:

1. Με τα έθιμα του κύκλου του χρόνου, συμπεριλαμβανομένων και των λοιπών κύκλων, π.χ. βλάστησης, εργασίας.⁴

2. Με τα έθιμα του κύκλου της ζωής: όπως ο αρραβώνας, ο γάμος και οι βαφτίσεις.

Οι παραπάνω χορευτικές περιστάσεις είχαν, όπως είναι φυσικό, διαφορετικό χώρο επιτέλεσης και τελετουργικής δομής. Εδώ θα πρέπει να κάνουμε μία συμβατική διάκριση, προκειμένου να προσεγγίσουμε με μεγαλύτερη συνέπεια το χορό ως έκφραση της κοινωνικής ζωής. Θα διαχωρίσουμε τις χορευτικές περιστάσεις σε

χείων, προκειμένου να έχουμε πληρέστερη εικόνα του μουσικοχορευτικού φαινομένου, έγιναν συνεντεύξεις με κατοίκους των Μεσογείων (νεότερους και ηλικιωμένους). Τέλος οι ερευνητές άντλησαν στοιχεία για το χορό με συμμετοχική παρακολούθηση στα γλέντια της περιοχής (οργανωμένα και μη).

2. Τα χωριά της Λαυρεωτικής δεν είχαν αρχικά διαμορφωμένες πλατείες, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη του περιορισμένου κοινωνικού βίου.

3. Το νυφοδιάλεγμα ή νυφοπάζαρο γινόταν, σύμφωνα με τις περιγραφές των παλαιότερων με έμμεσο και άμεσο τρόπο. Βλ. Μαρία Μιχαήλ-Δέδε «Τα πανηγύρια της Αττικής», *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, σελ. 196-200, και της ίδιας, *Ο χορός και το τραγούδι στα Μεσόγεια Αττικής*, Αθήνα 1988, σελ. 34.

4. Αυτό μετά την ημερολογιακή μεταρρύθμιση της 23ης Μαρτίου του 1924, που πραγματοποιήθηκε από τον τότε αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο Παπαδόπουλο, δημιούργησε το εσωτερικό σχίσμα των Ελλήνων ορθοδόξων. Το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού ακολούθησε το νέο Γρηγοριανό ημερολόγιο, ονομάστηκαν νεοημερολογίτες. Οι υπόλοιποι που διατήρησαν το Ιουλιανό ημερολόγιο και ονομάστηκαν παλαισημερολογίτες (οι ίδιοι αυτοχαρακτηρίζονται ως «μόνοι Γνήσιοι Ορθόδοξοι Χριστιανοί»). Στην περιοχή που μελετούμε υπάρχει μία εύριθμη κοινότητα παλαισημερολογιτών, γεγονός το οποίο περιπλέκει τις εθμικές-θρησκευτικές εκδηλώσεις του κυκλικού χρόνου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι «τα μοναστήρια της περιοχής Κερατέας είναι όλα παλαισημερολογίτικα», Χρίστος Γ. Ρώμας, *Η Κερατέα της Αττικής*, εκδ. Χρυσή Τομή, 1985, σελ. 121.

δύο υποκατηγορίες αλληλοδιαπλοκής με κριτήριο το χώρο επιτέλεσης. Η πρώτη κατηγορία εμπεριέχει τα ανοιχτά κοινοτικά χοροστάσια, ή όπως ήταν παλαιότερα γνωστά «τους δημόσιους χορούς», ενώ η δεύτερη περιλαμβάνει τα οικογενειακά και φιλικά γλέντια –εντός και εκτός σπιτιού– στα οποία μετέχουν πολύ λιγότερα άτομα. Σύμφωνα πάντως με τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε, η χορευτική φυσιογνωμία των Αρβανιτών στα Μεσόγεια αποτυπώνεται ξεκάθαρα στο γυναικείο ρεπερτόριο. Σε όλες τις χορευτικές περιστάσεις επιτέλεσης, των παραπάνω κατηγοριών, οι γυναίκες διατηρούν τον πρωταγωνιστικό ρόλο.⁵

Στις παραδοσιακές κοινωνίες τα κοινοτικά χοροστάσια –πάνδημα και μη– ήταν μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα, η κυρίαρχη μορφή χορευτικής συνένυσης κάθε κοινότητας.⁶ Στα χωριά των Μεσογείων, οι δημόσιοι χοροί ήταν άρρηκτα συνδεδεμένοι με τον κυκλικό χρόνο. Οι θρησκευτικές εορτές –Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά, Λαμπρή, κλπ.– αποτελούσαν πάντα την αφορμή για κοινωνικές επαφές και δημόσιες χορευτικές εμφανίσεις, όπως και οι γιορτές του κύκλου της βλάστησης και της εργασίας, π.χ. το θέρος, στα «τελειώματα» του οποίου γίνονταν πολλά γλέντια.

Στη Ν.Α. Λαυρεωτική συναντούσαμε παλαιότερα πλήθος τέτοιων χοροστασιών, το Πάσχα, το Δωδεκαήμερο των Χριστουγέννων, στις θρησκευτικές εορτές ή όπως είναι πιο γνωστά στα πανηγύρια-κουρμπάνια της περιοχής.⁷ Το κυρίαρχο κοινοτικό χοροστάσι όμως, σε όλα σχεδόν τα χωριά της περιοχής ήταν αυτό της Αποκριάς και ειδικότερα της Κυριακής της Τυρινής.⁸

Η κορύφωση του κοινοτικού αποκριάτικου εθίμου ήταν κατά παράδοξο τρόπο ο γυναικείος δημόσιος χορός. Στην Κερατέα για παράδειγμα, με τη συνοδεία οργάνων, οι γυναίκες χόρευαν υπό τα βλέμματα των ανδρών, στο Μπιζάνι.⁹ Έτσι λοιπόν σε αντίθεση με την εικόνα που παρουσιάζεται στην υπόλοιπη Ελλάδα, με τους άνδρες να μεταμφιέζονται και να τελετουργούν χορευτικά, σχεδόν κατ' απο-

5. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από τις προφορικές διηγήσεις και από φωτογραφικό υλικό του περασμένου αιώνα.

6. Χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα αποτελούν τα πασχαλινά χοροστάσια, οι Τρανοί χοροί της Λαμπρής και τα Καγκελάρια. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Δ. Λουκάτου, *Πασχαλινά και της Άνοιξης*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα 1980, σελ. 120-124.

7. Τα γνωστότερα πανηγύρια που συγκέντρωναν πλήθος κόσμου ήταν: της Ζωοδόχου Πηγής στο Πανί και του Αγίου Γεωργίου στον Κουβαρά.

8. Όλες τις Κυριακές του Τριωδίου οι Μεσογείτες, –άνδρες και γυναίκες κυρίως– μεταμφιέζόντουσαν και έκαναν επισκέψεις σε συγγενικά και φιλικά σπίτια όπου γλεντούσαν τραγουδώντας. Σύμφωνα με τον Χρίστο Γ. Ρώμα (1985: 110) «η πιο γνωστή μασκαράτα ήταν οι Μουσουνές (μάσκες). Δεν έλειπαν εντούτοις οι επίσημες φορεσιές, κυρίως οι φουστανέλες».

9. Το Μπιζάνι, όπως αναφέρεται σε χοτζέτι του 1819, ήταν ο Τούρκικος μαχαλάς της Κερατέας στην πλατεία του οποίου ήταν το κονάκι του σπάχη (τούρκος διοικητής-αξιωματικός αρχηγός του ιππικού) των Μεσογείων.

κλειστικότητα, η ανδρική χορευτική παρουσία στη Μεσογείτικη αποκρία είναι πολύ περιορισμένη. Παρόλο που ξαφνιάζει, η εν λόγω χορευτική δραστηριότητα δεν είναι καθόλου παράξενη. Είναι αντιθέτως απολύτως αναμενόμενη, όπως έχει διαμορφωθεί η αρβανίτικη κοινωνική φυσιογνωμία.

Η κοινωνική λειτουργία του χορού ήταν ιδιαίτερα προσανατολισμένη στη γυναίκα. Σύμφωνα με τις τοπικές συνήθειες έπρεπε στην ηλικία της εφηβείας¹⁰ να κάνει την πρώτη επίσημη εμφάνισή της στο δημόσιο χορό. Η χορευτική αυτή παρουσία αποτελούσε τη διαβατήρια τελετή ενηλικίωσης της κοπέλας, και όπως ξεκάθαρα εξέφραζε η τοπική έκφραση «βγήκε στο μείντάνι», σηματοδοτούσε την μετάβαση από την παιδική ηλικία σε αυτή του γάμου.

Το χοροστάσι ήταν το επίκεντρο της δημόσιας εμφάνισης στα Μεσόγεια, αφού μέχρι τον περασμένο αιώνα οι χώροι κοινωνικής συνεύρεσης ήταν πολύ περιορισμένοι. Οι κύριες γυναικείες κοινωνικές δραστηριότητες περιορίζονταν στο γειτόνεμα ή μαχαλά και το νυχτέρι.¹¹ Σε αντίθεση με τους κύριους χώρους κοινωνικοποίησης γυναικών, τη γειτονιά και το σπίτι, που ήταν ευρύτατα διαδεδομένα, ο κατ' εξοχήν αντίστοιχος ανδρικός χώρος, το καφενείο, ήταν σχεδόν ανύπαρκτος. Έτσι η ψυχαγωγία του ανδρικού πληθυσμού ήταν πολύ περιορισμένη, μέχρι τη δεκαετία του 1870 που ξαναλειτούργησαν τα μεταλλεία του Λαυρίου.¹² Στην περιοχή λοιπόν, εκτός από τους ντόπιους γεωργούς συγκεντρώθηκαν και εργάτες που κατοίκησαν κυρίως την Κερατέα και τα Καλύβια. Τότε εντοπίζεται η δημιουργία και λειτουργία των πρώτων καφενείων, τα οποία όμως φαίνεται πως δεν έγιναν αμέσως αποδεκτά αφού οι συχνάζοντες σε αυτά θεωρούνταν «παρακμιακοί μέθυστοι». Αυτό που είναι σίγουρο πάντως είναι πως τα καφενεία και οι ταβέρνες ήταν ένας από τους χώρους χορευτικής δραστηριότητας, μολονότι η μέθη είχε συνδεθεί, άδικα μάλλον, με την επιτέλεση. Η ταβέρνα και το καφενείο παρέμειναν αυστηρώς «ανδρικά» μέχρι το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου. Έπειτα έχουμε μαρτυρίες γυναικών (ώριμης κοινωνικής ηλικίας) που αναφέρουν συμμετοχή σε γλέντια στις ταβέρνες και τα καφενεία, αλλά πάντα με τη συνοδεία άνδρα συγγε-

10. Η Μαρία Μιχαήλ-Δέδε (1988: 24) καθορίζει αυτή την πρώτη δημόσια χορευτική εμφάνιση των κοριτσιών στα δεκατέσσερά τους χρόνια.

11. Με τον όρο νυχτέρι περιγράφουμε αυτό που οι Αρβανίτισες των Μεσογείων αποκαλούν «περνάω τη νύχτα μαζί».

12. Τον Απρίλιο του 1864 δόθηκε από το ελληνικό δημόσιο άδεια στην ιταλογαλλική εταιρεία «Σερπιέρι, Ρον ντε Φρεσινέ, Ιλαρίων και Σία» για εξόρυξη και εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου. Έπειτα από πολλές περιπέτειες στα μεταλλεία που τελικά επαναλειτούργησαν υπό την «Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου» των Σερπιέρι και Α. Συγγρού, βρήκαν δουλειά πολύ ξένοι εργάτες, που μετοίκησαν στο Λαύριο χωρίς τις οικογένειές τους.

νούς και μέσα σε ιδιαίτερο εορταστικό πλαίσιο ή φιλική συγκέντρωση. Όμως και σε αυτές τις περιπτώσεις οι γυναίκες απείχαν του χορευτικού δρωμένου.

Το χορευτικό ρεπερτόριο των Αρβανιτών στα Μεσόγεια παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι όπως φαίνεται αποτελεί την σύνθεση τριών βασικών συνθετικών στοιχείων. Μία αρχική διαχωριστική γραμμή τοποθετείται, από τους ίδιους τους επιτελεστές, ανάμεσα στους χορούς του παραδοσιακά ελληνικού και ξένου ευρωπαϊκού, όπως συχνά αποκαλείται, ρεπερτορίου.

Όσο και αν ακούγεται παράξενη, για μία αυστηρά κλειστή και παραδοσιακά συντηρητική κοινωνία όπως οι Αρβανίτες, η ύπαρξη δυτικών χορών στο τοπικό ρεπερτόριο δεν είναι τελικά. Στα Μεσόγεια, ιδιαίτερα στην Κερατέα, το Κορωπί και το Μαρκόπουλο, μετά την επαναλειουργία των μεταλλείων του Λαυρίου, συναντάται μία μεταστροφή των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των κατοίκων από τις γεωκτηνοτροφικές¹³ ασχολίες στις βιοτεχνικές και μικρές βιομηχανικές. Κατά συνέπεια, όπως ήταν αναμενόμενο, ακολουθεί αντίστοιχη μετατροπή των πρώην αγροτικών κοινωνιών σε αστικές, με όλα τα επακόλουθα της μετατροπής αυτής (Ρώμας 1985: 17). Επιπλέον, τα Μεσόγεια δεν απείχαν πολύ από την Αθήνα, με την οποία άλλωστε υπήρχε από το 1897 τακτική συγκοινωνία χάριν της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Λαυρίου.¹⁴

Η αστικοποίηση της Β.Α. Λαυρεωτικής παρατηρείται, όσον αφορά τουλάχιστον τα πολιτισμικά δεδομένα, κυρίως κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Η δημιουργία νέων χώρων ψυχαγωγίας, όπως τα ζαχαροπλαστεία, άλλαξε τη στάση των αυστηρών της εποχής. Δειλά-δειλά οι Μεσογειίτες άρχισαν να διασκεδάζουν οικογενειακώς στους καινούργιους αυτούς χώρους, γεγονός που οδήγησε στην αλλαγή περιβάλλοντος και παρεχομένων υπηρεσιών και στους παλαιότερους χώρους κοινωνικής συνεύρεσης, όπως τα καφενεία. Έγιναν τοιουτοτρόπως δημοφιλέστερα στις γυναίκες, με αποτέλεσμα να φιλοξενούν συχνότερα φιλικές και οικογενειακές συγκεντρώσεις. Στους προαναφερθέντες χώρους η εμφάνιση του γραμμοφώνου και της λατέρνας (ρομβίας-οργανάκι) έδωσαν νέο αέρα. Οργανώ-

---

13. Η κοπαδιάρικη κτηνοτροφία δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στα Μεσόγεια. Με εξαίρεση μία μικρή τοπική μειοψηφία, με αυτή ασχολούνταν ξένοι Βλάχοι που ερχόντουσαν για να διαχειμάσουν κυρίως από την ευρύτερη περιοχή της Δωρίδος. Οι εν λόγω Βλάχοι, σύμφωνα με τη μορφή της κοινωνικής τους οργάνωσης (συγκρότηση σε πολυπυρηνικές οικογένειες, Αλεξιάκης 1996: 82), το τσελιγκάτο, εγκαθίστανται έξω από τ' αρβανιτοχώρια, στα κονάκια που έστηναν σε νοικιασμένα βοσκοτόπια.

14. Παπαγιαννάκης, Λ., *Οι Ελληνικοί σιδηρόδρομοι 1882-1910*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982.

θηκαν χοροεσπερίδες,¹⁵ με αρκετές αντιδράσεις στην αρχή.¹⁶ Όμως οι χοροεσπερίδες σε συνδυασμό με τα χοροδιδασκαλεία, που κάνουν το 1930 την εμφάνισή τους στο χώρο της Λαυρεωτικής,¹⁷ εισάγουν τον ευρωπαϊκό τρόπο διασκέδασης στα Μεσόγεια. Μολονότι όμως θα μπορούσαμε αφελώς να υποθέσουμε πως το φαινόμενο περιορίζεται στην αστική άρχουσα τάξη, αντιθέτως διαχέεται και υιοθετείται –έστω και μερικώς– και από τις χαμηλότερες. Παρά το γεγονός ότι το κόστος συμμετοχής στις παραπάνω πολιτιστικές δραστηριότητες (μαθήματα χορού, χοροεσπερίδες) ήταν εξαιρετικά υψηλό και δεν είχαν όλοι την απαιτούμενη οικονομική δυνατότητα ετέθη ένας παραδοσιακός μηχανισμός μάθησης στην υπηρεσία του ρεπερτορίου της Εσπερίας, ούτως ώστε να γίνει κτήμα όλων. Όπως έχουμε προαναφέρει, ένας από τους χώρους κοινωνικοποίησης γυναικών ήταν ο μαχαλάς και το γειτόνεμα. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες γυναικών από το Κορωπί, μέσα από το γειτόνεμα (την αυστηρά γυναικεία παρέα, οι λιγότερο πλούσιες κοπέλες διδάσκονταν από τις μαθήτριες του χοροδιδασκάλου τα βήματα του Ταγκό, του Φοξ-τροτ και του Φοξ-σανγκλέ. Έτσι μέσα από την θύελλα των αρχικών αντιδράσεων, που μάλλον έκαναν εντονότερη την διάθεση των νέων για μάθηση, το χορευτικό ρεπερτόριο των κατοίκων της Μεσογαίας γης διευρύνθηκε σημαντικά.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε όμως ότι, σύμφωνα με τις λίγες γραπτές πηγές και τις αναρίθμητες προφορικές μαρτυρίες, το ευρωπαϊκό ρεπερτόριο φαίνεται πως περιορίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά στην δεύτερη κατηγορία περιστάσεων χορευτικής επιτέλεσης που περιλαμβάνει τα οικογενειακά και φιλικά γλέντια –εντός και εκτός σπιτιού– στα οποία μετέχουν πολύ λιγότερα άτομα. Αυτό είναι εν μέρει αυτονόητο αν εξετάσουμε τον χορό των Αρβανιτών ως κοινωνικό φαινόμενο διαχρονικά στην συγκεκριμένη περιοχή. Όπως έχει ήδη λεχθεί, το κύριο πρόσωπο της κοινωνικής λειτουργίας του χορού ήταν η γυναίκα.¹⁸ Κατά συνέπεια,

15. Η πρώτη χοροεσπερίδα, που οργανώθηκε στην περιοχή, έγινε στην Κερατέα το 1930 περίπου.

16. Χαρακτηριστικό είναι ένα τοπικό γεγονός της δεκαετίας του 1930 που παραμένει ακόμα ζωντανό στη μνήμη των κατοίκων του Κορωπίου. Στο κεντρικότερο καφενείο της αγοράς, μέλη της άρχουσας αστικής τάξης (νέοι επιστήμονες και υπάλληλοι) είχαν οργανώσει αποκριάτικη χοροεσπερίδα, κατά την οποία οι Ευρωπαϊκοί χοροί είχαν την τιμητική τους. Την επόμενη μέρα ασκήθηκε αυστηρότατη κοινωνική κριτική στους μετέχοντες μιας και οι εναγκαλιασμοί ανδρών και γυναικών εθεωρήθησαν οργιώδεις.

17. Έχουμε μαρτυρίες ότι ο πρώτος χοροδιδάσκαλος εγκαταστάθηκε και άρχισε να διδάσκει στο Κορωπί τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1930. Οι μαρτυρίες αναφέρουν επίσης ότι λόγω του απαγορευτικά υψηλού κόστους των μαθημάτων μπορούσαν να τα παρακολουθήσουν μόνον οι γόνιοι των υψηλότερα οικονομικά κοινωνικών τάξεων.

18. Πρέπει να σημειώσουμε πως η κύρια χρονική περίοδος που ο χορός, ως τελετουργική κυρίως επιτέλεση, συνόδευε την γυναίκα ήταν οι τρεις διαβατήριες τελετές από την παιδική ηλικία στη μητρότητα. Αναλυτικά, πρώτον η συμμετοχή στον πρώτο δημόσιο χορό –το

αφού τα αυστηρά ήθη της εποχής, οριοθετούσαν τη δυνατότητα δημόσιας χορευτικής παρουσίας μέσα στο στενό πλαίσιο των διαβατήριων τελετών, ήταν εξαιρετικά δύσκολο να ενταχθεί το δυτικότροπο ρεπερτόριο στον κύκλο των χορών τελετουργικής επιτέλεσης.¹⁹

Ας έρθουμε τώρα στο «παραδοσιακό ρεπερτόριο» ή «Ελληνικό ρεπερτόριο» όπως είναι ευρύτατα γνωστό.²⁰ Το χορευτικό ρεπερτόριο των Αρβανιτών στα Μεσόγεια που περιλαμβάνει ιδιοτοπικές παραλλαγές ευρέως διαδεδομένων χορευτικών τύπων αποτελεί τη σύνθεση τριών κεντρικών παραμέτρων. Η πρώτη παράμετρος είναι αυτή του αρβανίτικου τοπικού ρεπερτορίου με χαρακτηριστικό χορό το σουρτό ή συρτό, η δεύτερη παράμετρος είναι αυτή που αποτελείται από χορούς άλλων εθνοπολιτισμικών ομάδων, όπως οι Βλάχοι, και άλλων ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων, όπως οι Αρβανίτες της Κούλουρης, και τρίτη αυτή του σχολικού ρεπερτορίου ή καλύτερα όπως διαμορφώνεται από τις σύγχρονες ανάγκες η παράμετρος της εκπαίδευσης. Ας δούμε τώρα τις παραπάνω παραμέτρους αναλυτικότερα.

1. Πρώτα αυτή του αρβανίτικου τοπικού ρεπερτορίου.

Χαρακτηριστικός χορός το σουρτό ή συρτό. Ο Σουρτός: αποτελούσε το βασικό κινησιακό μοτίβο πάνω στο οποίο ερμηνεύονταν χορευτικά τα περισσότερα από τα αρβανίτικα τοπικά τραγούδια – γεγονός που υπογραμμίζει κατά την άποψή μας την παλαιότητά του στο τοπικό χορευτικό ρεπερτόριο. Παράλληλα είναι ο χορός

βγάλσιμο στο μείντανι– που σηματοδοτούσε το πέρασμα από την παιδική στην εφηβική ηλικία και συνοδευόταν από την αρχή των προξενιών και των προτάσεων γάμου, δεύτερον η συμμετοχή στο δημόσιο χορό των αρραβωνιασμένων, τρίτον η συμμετοχή στο δημόσιο χορό με την καλή νυφική φορεσιά (φούντι) μετά το γάμο και για διάστημα ενός έτους. Έπειτα ακολουθούσε η τεκνοποιία, το μέγαλωμα των παιδιών και μετά από χρόνια στον πρώτο δημόσιο χορό της κόρης ή της εγγονής η γυναίκα έπαιρνε την νέα της διττή θέση στο χορευτικό τελετουργικό. Αυτή της συνοδού για την κόρη – κριτή για τις μέλλουσες νύφες των γιων.

19. Υπερβολικό ίσως παράδειγμα της αξίας της τελετουργικής χορευτικής επιτέλεσης γυναικείας διαβατήριας τελετής (στην προκειμένη περίπτωση της αρραβωνιασμένης), αποτελεί το παράδειγμα κατάλυσης απαγόρευσης πένθους. Την παραμονή της επίσημης συμμετοχής της κόρης στο δημόσιο χορό των αρραβωνιασμένων πέθανε ο μικρότερος αδερφός της. Η μητέρα προκειμένου να συμμετάσχει η κόρη στο χορό ενεργά-χορευτικά και η ίδια παθητικά-θεατής απέκρυψε το θάνατο και τον φανέρωσε μόνο μετά το τέλος του χορευτικού δρωμένου.

20. Με τον όρο παραδοσιακοί ελληνικοί χοροί καταλήγουμε πολύ συχνά σε απλοποιημένα ιδεολογήματα που παρουσιάζουν όλες τις εθνοπολιτισμικές ομάδες εντός των στενών γεωπολιτικών συνόρων της χώρας να μοιράζονται ένα “κοινό” εθνικό ρεπερτόριο. Η αρχική αυτή αντιμετώπιση των ιδιοτοπικών χαρακτηριστικών κάθε ανθρωπογεωγραφικής ομάδας παρουσιάστηκε μέσα στο ιδεολογικό πλαίσιο της δημιουργίας εθνικών κρατών. Μιας και η συγκεκριμένη ιδέα έχει πια ξεπεραστεί από τους επιστήμονες του αντικείμενου, θα ήταν ίσως σκόπιμο, σε ό,τι σχετίζεται με τον χορό να αποφύγουμε την πανελλήνια διάσταση και να επικεντρωθούμε στις τοπικές ιδιαιτερότητες κάθε κοινότητας.

που συνδυασμένος με το αντίστοιχο τραγούδι τελετουργικής επιτέλεσης συνόδευε τα διαβατήρια έθιμα. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις το ποιητικό κείμενο του τραγουδιού ήταν εκείνο που καθόριζε την κινητική εξέλιξη του χορού.²¹

2. Η δεύτερη παράμετρος αποτελείται από το σύνολο χορών άλλων εθνοπολιτισμικών ομάδων, όπως οι Βλάχοι, και άλλων ανθρωπογεωγραφικών ενοτήτων, όπως οι Αρβανίτες της Κούλουρης.

• Οι Αρβανίτες των Μεσογείων από τις αρχές του 19ου αιώνα ήταν σε επαφή με πολλές και διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες και ανθρωπογεωγραφικές ενότητες.²² Από τη διάρκεια της επανάστασης του 1821, εξαιτίας των συχνών επιθέσεων του Ομέρ Βρυώνη στα χωριά της Αττικής,²³ πολλοί αρβανίτες χωρικοί μετοίκισαν στην Αίγινα και τη Σαλαμίνα (Ρώμας 1985: 59). Αλλά και αργότερα ο στρατός του Κιουταχή υποχρεώνει εκ νέου σε μετεγκατάσταση στην Κέα. Μετά την παράδοση της Ακρόπολης στους Τούρκους (24-5-1827) άλλοι φεύγουν για την Σαλαμίνα, την Αίγινα, την Ύδρα και τη Σύρο. Η πλειοψηφία επέστρεψε στην Αττική μετά την ανακήρυξη της Ελλάδος σε Ανεξάρτητο κράτος με το πρωτόκολλο του Λονδίνου (3-2-1830) αλλά διατήρησαν στενές σχέσεις με τους τόπους φιλοξενίας.²⁴

Από τις επαφές αυτές φαίνεται να έχει επηρεαστεί πολύ το ιδιοτοπικό ρεπερτόριο. Χοροί, όπως το χασάπικο και το χασαποσέρβικο, μάλλον παρουσιάζονται

21. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα το παρακάτω τραγούδι που λεγόταν παλαιότερα στους αρραβόνες από τους νέους, αφού αποσύρονταν από το γλέντι οι ηλικιωμένοι:

Μπροστινός με το μαντήλι
ζάχαρη έχει στα χείλη
και αυτή που 'ναι κοντά του
να χαρεί την εμορφιά του
και αυτή που 'ναι πιο πέρα
σαν την άσπρη περιστέρα
και αυτή που 'ναι στη μέση
Παναγιά μου πως μ' αρέσει
και αυτή που είναι πίσω
ας σταθεί να τη φιλήσω.

Εδώ (σύμφωνα και με γραπτές πηγές) οι νέοι φρόντιζαν να χορεύει πρώτος ο γαμπρός και τελευταία η νύφη, οπότε σύμφωνα με την επιταγή του στίχου έπρεπε να σταθεί να τη φιλήσει ο γαμπρός. (Γ. Χατζησωτηρίου *Τα Λαογραφικά της Μεσογαίας Αττικής*, σελ. 94-95).

22. Για τις σχέσεις των Αρβανιτών με τους ντόπιους βλ. και Γκίκα, Γ.Π., *Οι Αρβανίτες και το Αρβανίτικο τραγούδι στην Ελλάδα*, Αθήνα, σελ. 20.

23. Ο Waddington την αναφέρει ως «κυνήγι των Ελλήνων».

24. Δεν είναι προφανώς τυχαίο ότι οι τόποι προσωρινής φιλοξενίας των Αρβανιτών της Αττικής έχουν αρβανίτικη καταγωγή, πράγμα που διευκόλυνε την εγκατάσταση λόγω πρότερων επαφών και αναθέρμανε τις μετέπειτα σχέσεις. Π.χ. οι σχέσεις με την Ύδρα ήταν μέχρι και πρόσφατα ισχυρές.

ως ρεπερτόριο υιοθετημένο από την Κούλουρη. Όπως είναι άλλωστε γνωστό, Κουλουριώτες μουσικοί έπαιζαν στα πανηγύρια της Κερατέας.²⁵

Άλλο ιδιοτοπικό χαρακτηριστικό μοτίβο αποτελεί η παραλλαγή του μπάλλου, όπως την συναντούμε σε όλα τα χωριά της Λαυρεωτικής. Με μικρές αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή, ο μπάλλος αποτελεί το μόνο χορό κατά τον οποίο η διάταξη των χορευτών δεν είναι σε κύκλο. Οι χορευτές σε ζεύγη,²⁶ με ελεύθερη διάταξη στο χώρο κινούνταν κρατώντας μαντίλια. Ξεκινούν από απόσταση και ουδέποτε αγγίζονται μεταξύ τους, παρόλο που πρόκειται για τον χορό κατά τον οποίο οι σύζυγοι και οι αρραβωνιασμένοι χόρευαν μαζί.

• Οι Βλάχοι διαδραμάτισαν πιο συγκεκριμένο ρόλο στη διαμόρφωση του τοπικού ρεπερτορίου.²⁷ Ο χορός Ζαχαρούλα, που συνδυάζεται με το φερόνυμο τραγούδι και αποδίδεται με διαφορετικό βηματικό μοτίβο σε κάθε κοινωνική ομάδα βλαχόφωνων (π.χ. Γραμουστιάννοι), στα μεσόγεια λόγω της συνύπαρξης αρβανιτών και βλάχων παρουσιάζεται με μία ενδιαφέρουσα ιδιοτοπική παραλλαγή.

1. Τέλος ας δούμε την επίδραση της εκπαίδευσης στο τοπικό ρεπερτόριο. Από την δεκαετία του 1920-30 ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολιτιστική κίνηση των Μεσογείων. Στην Κερατέα κυριαρχεί η φυσιογνωμία του εκπαιδευτικού Χρίστου Ενισλείδη (που δίδαξε από 1922-27). Οργάνωσε τη σχολική ζωή και πολλές άλλες δραστηριότητες, όπως ο προσκοπισμός, οι φυσιολατρικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις. Έχουμε λοιπόν στα μεσόγεια από νωρίς ένα οργανωμένο σύστημα σχολικής και πολιτιστικής εκπαίδευσης μέσα από το οποίο μαθαίνονται οι Ελληνικοί Εθνικοί χοροί: ο Τσάμικος και ο Καλαματιανός. Η άποψη ότι οι δύο αυτοί χοροί αποτελούν στοιχείο εκπαίδευσης τόσο κινητικής όσο και ιδεολογικής αποτελεί το γεγονός ότι συνοδεύονται συνήθως από τραγούδια (λόγια μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις) με στίχους μόνο στην ελληνική.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι ή χορευτική φυσιογνωμία των Αρβανιτών στα Μεσόγεια παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας της διττής έκφασής της. Η πολυδιάστατη μορφή της χαρακτηρίζεται στα κοινοτικά χοροστάσια σε εξωτερι-

25. Μέχρι πρόσφατα υπήρχε τακτική σύνδεση της Κούλουρης με το Λαύριο από το φέριμποτ «Σαλαμίνα».

26. Τα ζεύγη των χορευτών σχηματίζονταν από: α. δύο χορευτές του ίδιου φύλλου, π.χ άνδρας-άνδρας ή γυναίκα-γυναίκα, ή β. από άνδρα-γυναίκα που είχαν συγγένεια εξ αίματος ή εξ αγχιστείας.

27. Ορισμένοι από τους βλαχοποιημένες, που όπως προαναφέρθηκε και στην αρχή της παρούσας εργασίας, διαχέιμαζαν μόνο στην περιοχή των Μεσογείων και της ΒΑ Λαυρεωτικής, μετά από γαμήλιες στρατηγικές (φαινόμενο εξωγαμίας μεταξύ Αρβανιτών και Βλάχων) μέρος τους εγκαταστάθηκε στην περιοχή του Μαρκοπούλου. Το Μαρκόπουλο πήρε αρκετούς βλάχους γαμπρούς που δούλεψαν όχι μόνο ως κτηνοτρόφοι αλλά και ως αγρότες, διότι σε όσους ξένους αποφάσιζαν οι Μαρκοπουλιώτες να δεχθούν για εγκατάσταση στο χωριό τους έδιναν αγροτεμάχια από το κτήμα του ιερού ναού της Αγίας Θέκλας.

κούς χώρους από την γυναικεία παρουσία. Οι γυναικείοι τελετουργικοί χοροί, σε όλες σχεδόν τις περιστάσεις, αποτελούν κύριο-δομικό στοιχείο της κάθε κοινότητας. Οι άνδρες απέχουν σχεδόν των χορευτικών τελετουργικών δρώμενων ενώ στα οικογενειακά γλέντια και τις χοροεσπερίδες λειτουργούν άλλοτε υποστηρικτικά των γυναικών και άλλοτε αυτόνομα.

Όπως είναι φυσικό, παράλληλα με το χώρο και τους κύριους επιτελεστές διαμορφώνεται και το χορευτικό ρεπερτόριο. Στα κοινοτικά χοροστάσια σε εξωτερικούς χώρους κυριαρχούν τελετουργικοί κυκλικοί χοροί του ευρύτερου αρβανίτικου χορευτικού ρεπερτορίου που περιλαμβάνει όλες σχεδόν τις κατηγορίες χορευτικών τύπων του «παραδοσιακού ρεπερτορίου», τοπικού και υπερτοπικού, με τις ιδιοτοπικές παραλλαγές τους που αναφέραμε προηγουμένως. Εξάιρεση αποτελούν οι χοροί σε ζεύγη που απουσιάζουν εντελώς από τα κοινοτικά χοροστάσια, ενώ εν αντιθέσει κυριαρχούν στις χοροεσπερίδες και τα οικογενειακά γλέντια που λαμβάνουν χώρα σε περιορισμένο χώρο. Εκεί εμφανίζονται και οι χοροί τις Εσπερίας, που εναλλάσσονται με αυτούς σε ελεύθερα ζεύγη από το “παραδοσιακό” ρεπερτόριο.

Η παρούσα εισήγηση δεν αποτελεί παρά την εισαγωγή στη μελέτη της χορευτικής φυσιογνωμίας των Αρβανιτών στα Μεσόγεια, η οποία μέχρι πρότινος παρουσιαζόταν υπεραπλουστευμένη, με συμβάσεις σιωπηλής παρακολούθησης ή και ηθελημένης απόκρυψης δεδομένων. Μετά τα πρώτα στοιχεία που έρχονται στην επιφάνεια γίνεται επιτακτική η ανάγκη επισταμένης μελέτης του χορευτικού φαινομένου των αρβανιτόφωνων μέσα στην σύνθετη πολιτισμική γεωγραφία των Μεσογείων. Οι Αρβανίτες αναμφισβήτητα πια παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού η μουσικοχορευτική τους παράδοση δεν αποτελεί μόνο την έκφραση της συλλογικής τους ταυτότητας, δηλώνει παράλληλα τα αποτελέσματα των πολιτισμικών και επικοινωνιακών τοπικών και υπερτοπικών δικτύων που επικρατούσαν στα Μεσόγεια καθώς και τα προϊόντα της κρατικής-συστηματικής εκπαίδευσης. Η προσέγγιση του μουσικοχορευτικού φαινομένου στη διαχρονία του, συνδέοντας τις προφορικές παραδόσεις περιγραφής επιτέλεσης με την εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα, ερμηνεύει το ρόλο που διαδραμάτισαν οι πολιτισμικοί εθνικοί ιδεότυποι, η υπερτοπική αρβανίτικη ιδεολογία, κατά το παρελθόν και το παρόν και δίνουν το ερμηνευτικό πλαίσιο της ομογενοποιήσεως των τοπικών μουσικοχορευτικών ιδιαιτεροτήτων προκειμένου να ενταχθούν στο ύφος του κοινού εθνικού παραδοσιακού χορευτικού ρεπερτορίου.

Summary

The history of Mesogeia presents special interest within the complicated cultural geography of Attica. The musical dance tradition, the corner stone of municipi-

pal self-defining, expresses the group identity of all the ethnocultural population groups, whether local or not, being, in parallel, the result of communicative economical and cultural networks, local and regional. In this way, by elaborating the complicated relationship of the musical and dancing phenomenon –which can be noticed in all the expressions of private and public life– using as axis the ideology of self-defining and support of every local community, it is possible to study the route to the creation of group conscience of particularity. Dance, singing, dressing, are all contributing to the formulation of each individual cultural parameter of the community. Taking all these into consideration in order to have a more complete and in depth ethnological research regarding Mesogeia, the absence of the registration and study domain of the cultural identity as it is expressed in music and dance would consist an omission.

The aim of this study is the approach of the musical dance phenomenon of the Mesogeia communities in the course of time, by connecting the oral tradition of the performance description with the corresponding social reality.

Βιβλιογραφία

- Αλεξάκης, Ε.Π. 1993: «Περί της Βιτόρας ή του στοιχείου του σπιτιού. Η συμβολική συγκρότηση της οικογένειας και της συγγένειας στους Αρβανίτες της Αττικής», *Εθνολογία*, τόμος Β', σελ. 129-153.
- 1996: *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Αθήνα.
- Γκίκας, Γ.Π. *Οι Αρβανίτες και το Αρβανίτικο τραγούδι στην Ελλάδα*, Αθήνα χ. χ.
- Ενισλείδης, Χρ., *Αττικά*, τόμοι 1-4, Αθήνα.
- 1925: *Η Κερατέα της Αττικής, Τοπογραφία -Αρχαιολογία-Ιστορία-Μνημεία-Σημειώσεις*, Αθήνα (ο συγγραφέας εμφανίζεται με το ψευδώνυμο: Στρατοκόπος, Χρ.).
- Ιερέας Ιωάννης Ηλίας 1993: *Μαρκόπουλο, ο τόπος μου και η ιστορία του*, Μαρκόπουλο, εκδ. Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Μαркоπούλου.
- Λέκκα-Χαντζή, Β. 1992: *Μεσογειακός Κεφαλόδεσμος, καλαμάτες και μαντηλάκια*, Αθήνα.
- Λουκάτου, Δ. 1980: *Πασχαλινά και της Άνοιξης*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα.
- Μιχαήλ-Δέδε, Μ. 1985: «Από το ήθος της ζωής στα Μεσόγεια», *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Καλύβια 19-21 Οκτωβρίου 1984), Καλύβια, σελ. 202-216.
- 1986: «Τα πανηγύρια της Αττικής» *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, (Καλύβια 25-28 Οκτωβρίου 1985), Καλύβια, σελ. 196-200.

- 1986: *Από τη ζωή των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα.
- 1988: *Ο χορός και το τραγούδι στα Μεσόγεια Αττικής*, Αθήνα.
- Μπίρη, Κ.Η. 1960: *Αρβανίτες, οι Δωριείς του νεότερου Ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Αθήνα.
- Παπαγιαννάκης, Λ. 1982: *Οι Ελληνικοί σιδηρόδρομοι 1882-1910*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ.
- Ρώμας, Χρ. Γ. 1987: *Η Κερατέα της Αττικής*, εκδ. Χρυσή Τομή.
- Σιμόπουλος, Κ. 1970: *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμος Α', Αθήνα.
- Φουρίκης, Π.Α. «Η εν τη Αττική ελληναλβανική διάλεκτος», *Περιοδικό Αθηνά*, τόμος 45, Αθήνα 1930-1931, σελ. 50.
- Χατζησωτηρίου, Γ.Δ 1973: *Ιστορία της Παιανίας και των Ανατολικά του Υμηττού περιοχών (1205-1973)*, Αθήνα.
- 1984: «Τα χαρακτηριστικά του Μεσογείτικου πληθυσμού» *περιοδικό Χρυσή Τομή*, τεύχος 29, σελ. 24.
- 1985: «Προέλευση και σύνθεση του πληθυσμού της ΝΑ. Αττικής (Μεσογαίας και Β. Λαυρεωτικής)», *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, (Καλύβια 19-21 Οκτωβρίου 1984), Καλύβια, σελ. 106-140.
- 1986: «Τα επώνυμα στη ΝΑ. Αττική και η σύγκριση αυτών με άλλες περιοχές του Ελληνικού και του Ν. Αλβανικού χώρου» *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, (Καλύβια 25-28 Οκτωβρίου 1985), Καλύβια, σελ. 383-432.
- 1980: *Τα Λαογραφικά της Μεσογαίας Αττικής*, Αθήνα.